

PREOCUPACIONS POPULARS *VERSUS* PROGRÉS:
FOLKLORE I PEDAGOGIA EN L'OBRA DE CELS GOMIS¹

Emili Samper Prunera
Universitat Rovira i Virgili

«Toutes les superstitions se retrouvent partout, et si on ne les retrouve pas en quelque endroit, c'est qu'on ne les a pas assez cherchées».

P. Sébillot: *Traditions et superstitions de la Haute-Bretagne*, t. I, 1882.

1. *Preàmbul*

D'entrada, he de dir que el propòsit de la meua intervenció és oferir una visió diferent d'aquesta «simbiosi» i d'aquestes «complicitats» entre literatura oral i educació que és el motiu que ens reuneix aquests dies a Vic.² Em centraré a enllaçar dos dels vessants del folklorista Cels Gomis i Mestre (Reus, 1841 – Barcelona, 1915) que tenen en compte la literatura oral popular i l'educació no com a dos elements que es retroalimenten en sentit positiu (això és, per exemple, amb l'ús pràctic de determinades formes de la literatura oral per a l'ensenyament a les aules) sinó com a dos elements diferents que cal destriar. Els dos vessants que comentaré són, d'una banda, Cels Gomis com a folklorista i, de l'altra, Cels Gomis com a pedagog. He triat tres exemples de cadascun d'ells per a mostrar la relació existent entre folklore i pedagogia en la seva obra.

2. *Cels Gomis, folklorista*

Conegut bàsicament per la seva extensa producció folklòrica, formada, sobretot, per treballs publicats als butlletins de l'Associació d'Excursions Catalana i del Centre Excursionista de Catalunya i per monografies que recullen una gran

¹ Aquest article s'emmarca en una línia de recerca sobre literatura popular catalana que ha rebut finançament del Ministeri d'Economia i Competitivitat a través del projecte d'R+D FFI2012-31808 i forma part de la investigació del Grup de Recerca Identitats en la Literatura Catalana (GRILC), reconegut per la Generalitat de Catalunya (2014 SGR 755). En els textos prenormatius citats, he regularitzat l'ortografia.

² Segons el títol de la trobada i també d'aquest mateix volum «Literatura oral i educació: simbiosi i complicitats».

quantitat de variants,³ aquesta part de la seva obra es caracteritza pel fet de restar oberta amb el pas del temps ja que s'enriqueix amb noves aportacions que el mateix escriptor realitza de manera continuada.

Un bon exemple d'aquest tret, és el treball dedicat a les dites, tradicions i costums al voltant de la lluna, en el qual Gomis mostra exemples de diferents territoris (que ell mateix ha trepitjat) de parla catalana i espanyola, així com de fonts bibliogràfiques diverses. Es tracta del treball titulat «La lluna segons lo poble», publicat el febrer de 1884 a les pàgines de *L'Avenç*, i que es pot considerar, deixant de banda les aportacions anteriors referides sobretot a excursions, el primer gran treball exclusiu de Cels Gomis dins el camp del folklore. El treball es publica en dues parts (el 15 i el 29 de febrer), i posteriorment en un únic volum dins la Biblioteca de *L'Avenç*, i es veu enriquit al llarg dels anys amb diferents aportacions que el folklorista farà en les successives edicions. Sense entrar en detall en el contingut de l'obra, el que m'interessa destacar ara és el darrer paràgraf d'aquesta primera edició, que no apareix posteriorment en l'edició de 1912:⁴

Lo que convé és recollir totes les preocupacions populars, no per a perpetuar-les, com creuen alguns, sinó per a destruir-les; conservant-les solament escrites per a què en temps a venir pugui el poble comparar son estat de progrés amb lo d'endarreriment en què vivien sos antepassats i vivim encara nosaltres avui (Gomis 1884: 192).

Gomis, lluny de recuperar la imatge del «poble ideal» (o la «joia trencada» segons la concepció romàntica dels germans Grimm) el que pretén és recollir aquestes creences («preocupacions populars») per tal de contraposar-les a les explicacions racionals i científiques i per evidenciar la necessitat del treball i del progrés per a superar les dificultats. Aquest punt de vista racional apareix repetit al llarg de la seva obra. Per a Gomis, la tasca de recollida de materials folklòrics «ha de servir per a combatre tot allò que pugui contribuir a perpetuar l'endarreriment de les persones, en clara al·lusió a les supersticions» (Oriol 2003). Així, aquest primer exemple (i els que segueixen) sobre el seu vessant

³ Per a la relació de tota l'obra de Cels Gomis, inclosa la folklòrica, vegeu Samper (2013: 167-182).

⁴ Precisament després que l'escriptor hagi publicat els grans reculls de «preocupacions populars» i altres mostres de folklore i que s'hagi fet un nom en les publicacions d'aquest tipus de les entitats excursionistes.

folklòric fa referència a una part concreta de la cultura popular, com és la de les supersticions, anomenades per Gomis «preocupacions populars».

El segon exemple d'aquest vessant folklòric ens fa viatjar fins a Olot. Gomis hi recull, el 8 d'abril de 1893, una tradició explicativa sobre l'origen de l'estany de les Preses que publica a «De com se formá l'estany de Las Presas» dins del *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya* (Gomis 1894). Resulta interessant perquè el folklorista explica la versió que circula a través de la tradició oral només per a desmentir-la des d'un punt de vista científic:

Diu també la tradició que aquestes preses naturals foren destruïdes per la mà de l'home, i fins un que s'ha ocupat molt de les coses d'Olot atribueix aquesta destrucció als moros. Mes aquestos no estigueren pas tant de temps possessionats d'aquesta encontrada per a què poguessin pensar en fer-hi obres. [...]

Jo crec que la destrucció d'aquelles preses fou deguda a una causa tan natural com la de la llur formació: una corrent volcànica les formà, i lo continuat còrrec de la corrent d'aigua les destruí (Gomis 1894: 259).

Gomis conclou categòricament: «Deixem tranquils als moros i donem a la naturalesa lo que és seu» (Gomis 1894: 260). No és la primera vegada que el folklorista fa aquest comentari. En un dels articles que recullen la seva estada per la província de Guadalajara afirma: «És particular la creença tan generalment estesa per tot Espanya entre el poble, de que tota obra antiga és obra de moros» (Gomis 1882: 195). Aquests són clars exemples d'aquesta visió racional i científica de l'escriptor, que seguint les idees exposades al paràgraf anterior de *La lluna segons lo poble*, recull les creences i supersticions per a desmentir-les des d'un punt de vista racional.

El tercer exemple l'he extret d'un dels treballs més coneguts del folklorista, aparegut de manera pòstuma. Es tracta de *La bruixa catalana*, publicat l'any 1987 de la mà del seu nét, Cels Gomis i Serdañons. L'obra aporta creences, supersticions i llegendes al voltant de la bruixeria recollides a Catalunya pel seu autor entre els anys 1864 i 1915, a més d'oracions i documents diversos.

El pròleg és tota una declaració romàntica de l'admiració per l'antic culte a la natura, desaparegut per l'acció opressiva de la religió. Es poden llegir, en aquestes paraules, dues constants de l'obra del folklorista, que es troben, de fet, al seu ideari polític i ideològic i s'estenen a la seva manera de veure el folklore.

D'una banda, la seva visió crítica vers la religió i el seu efecte que priva l'home de la llibertat. Com ha explicat Josep M. Pujol:

L'atenció de Gomis a la teoria del folklore, interessat a utilitzar-lo per flagel·lar els capellans i el clericalisme com a promotors de supersticions i fre del progrés, en fa un successor dels debelladors d'«errors vulgars» dels segles XVII i XVIII, una mena d'hereu laic i anticlerical del P. Feijoo (Pujol 1989: LXIII; 2013: 145).

De l'altra, la declaració d'aquestes creences com a irracionals i l'efecte que ha de tenir la formació i l'estudi en les classes populars menys afavorides, precisament per acabar amb aquestes supersticions. Gomis es posiciona sempre al costat del poble i en reclama la formació a les classes il·lustrades que el mantenen en la ignorància quan aquestes mateixes classes no s'escapen dels efectes de les supersticions i creences irracionals:

I vosaltres, que us considereu persones il·lustrades, no us burleu, no, de les preocupacions dels qui teniu a menys com a gent vulgar perquè en teniu tantes com aquestes o més. Qui, si no vosaltres, fa la fortuna de les tiradores de cartes, dels curanderos, de les somnàmbules, dels endevinaires, que són unes altres formes que revesteix la bruixa moderna? Els carruatges luxosos que s'aturen a les portes de tota aquesta gent no són pas del poble: tots pertanyen a aristòcrates (Gomis 1987: 43).

Aquest posicionament del folklorista té els seus orígens en els intel·lectuals barrocs i il·lustrats anglesos i en el folklore anomenat «a l'anglesa» seguint la terminologia de Josep M. Pujol:

A Anglaterra, les observacions [...] dels intel·lectuals barrocs i il·lustrats que s'havien interessat per les supersticions o els «errors vulgars» amb la finalitat de combatre'ls i contribuir a fer-los desaparèixer, havien arribat a constituir una sòlida tradició. [...]

A partir de 1871 i gràcies a les publicacions d'Edward B. Tylor es va imposar una teoria de l'evolució cultural de la humanitat en què els relats, els costums i les creences de la pagesia europea eren considerats supervivències de la cultura de l'home primitiu i posades en correlació amb les dels salvatges contemporanis. La brillantor dels primers resultats d'aquesta teoria i el fet que els folkloristes antropòlegs anglesos creessin la primera societat folklorica (la Folklore Society de Londres, el 1878) i les primeres revistes, contagiaren la curiositat per aquesta noció àmplia del folklore a tot Europa, i a la Península comença a penetrar amb força a partir de 1880. Entre nosaltres, el fruit primer d'aquest altre tipus de folklore (que coincideix amb la desclosa de l'excursionisme, del qual es nodreix) es troba en l'obra de Cels Gomis (1841-1915) (Pujol 1993: 15; 2013: 156).

A Cels Gomis aquesta influència li arriba a través de l'escola francesa, amb Paul Sébillot, l'anomenat «pare de la folklorística francesa» (Pujol 1989: XXVI-XXVII; 2013: 125), al capdavant.⁵

3. *Cels Gomis, pedagog*

Un vessant poc conegut (i evidentment, menys estudiat) de l'obra de Cels Gomis és aquell que fa referència a les seves aportacions en el camp de la pedagogia. Gomis publica, sobretot a la Libreria de Juan y Antonio Bastinos⁶ i a la Casa Editorial Luis Tasso,⁷ diferents manuals escolars adreçats als més joves en els quals insisteix en les idees sobre el progrés de la humanitat a través sempre del treball i de l'esforç, i reivindica la formació de les classes populars com a eina per fomentar el progrés i el desenvolupament i combatre les desigualtats.

Els anys 1877 i 1878 es publiquen els dos primers treballs pedagògics de Cels Gomis, titulats *La Tierra* i *Las plantas*, respectivament. Es tracta de dos manuals, en la línia que l'escriptor publica en aquest àmbit, escrits per a l'educació dels infants. El primer d'ells explica i analitza al llarg de cinc parts diferents fenòmens naturals com ara: «Los primeros tiempos de la tierra; Las aguas; Las llanuras y las montañas; Los tesoros de la tierra; La atmósfera y sus fenómenos». El manual té forma de diàleg entre un pare, don Federico de Guzmán, i el seu fill Enrique. En la darrera part del llibre, Gomis contraposa alguna de les creences que trobarem després a *Lo llamp y'ls temporals* (1884) amb explicacions científiques i racionals:

—Para evitar los tristes efectos del rayo hay un medio ¿no es verdad, Papá?

—Sí.

—El de tocar las campanas ¿no es cierto?

—No, hijo mío, no es ése. Al contrario, el mejor medio para atraer el rayo sobre una iglesia es tocar las campanas.

—¿Entonces porque tocan a mal tiempo?

⁵ Sobre el folklore britànic i la Folk-Lore Society, vegeu l'estudi de Dorson (1968: 266-315).

⁶ Fundada l'any 1842 per Juan Bastinos Coll (1816-1893) i continuada després amb el seu fill Antonio Juan Bastinos Estivill (1838-1928), l'editorial Bastinos s'especialitza en la publicació d'obres didàctiques en llengua castellana i es converteix en una de les primeres editorials d'Espanya en el camp de l'ensenyament (Samper 2013: 145-146).

⁷ Nascut a Maó, Lluís Tasso Goñalons (1817-1880) funda la Casa Editorial que duu el seu nom l'any 1847 a Barcelona, on desenvolupa una intensa activitat com a impressor i editor. El seu fill, Lluís Tasso Serra, es posa al capdavant del negoci familiar l'any 1877 (Samper 2013: 152-154).

—Porque las preocupaciones, y sobre todo las que están fundadas en la superstición es lo más difícil de destruir, y los campesinos, y hasta muchos habitantes de las ciudades, han creído mucho tiempo y creen aún, que para alejar las tormentas no hay nada tan eficaz como echar al vuelo las campanas que, como sabes, son bendecidas. Pero ¿sabes lo que se consigue con esa práctica? Hacer vibrar las capas de la atmósfera y facilitar el paso por ellas a la chispa eléctrica, que muchas veces va a caer a los campanarios donde se tocan las campanas. A fuerza de repetidos ejemplos de lo que acabo de decirte se ha ido perdiendo poco a poco esa peligrosa costumbre, que hoy queda relegada a pequeños pueblos donde es muy difícil que penetren los progresos de la ciencia (Gomis 1877: 299-300).

Més endavant, parlant del nou servei meteorològic de França, Enrique pregunta al seu pare si a Espanya no hi ha cap servei d'aquest tipus. Gomis, a través de la veu de Don Federico de Guzmán, respon:

—¿En España? En España los gobiernos tienen que ocuparse de tal cúmulo de pequeñeces que generalmente no les sobra tiempo para atender a las grandes cuestiones que interesan al país en general. Por otra parte, la iniciativa particular es poco eficaz entre nosotros, y los representantes de la ciencia oficial se limitan, salvo honrosas excepciones, a ponerse al corriente del movimiento científico en Europa y América (Gomis 1877: 332).

El segon exemple d'aquest vessant pedagògic el trobem a l'*Aritmética y sistema métrico decimal*, el quart volum dins la Biblioteca de Primera Enseñanza,⁸ editada per Luis Tasso. Es tracta d'una obra de caràcter pràctic que ha d'ajudar els mestres en la tasca de formació dels infants. Gomis es lamenta de la falta d'aplicació pràctica dels coneixements adquirits i reivindica una major atenció cap a aquest aspecte en l'ensenyament. Aquest manual també inclou unes «naciones de contabilidad agrícola y mercantil» en les quals l'autor insisteix en la idea de l'educació com a instrument per al progrés per superar, en aquest cas, la competència de l'agricultura estrangera i esmenar els errors del passat:

A los maestros de primera enseñanza corresponde la honrosa misión de hacer abrir los ojos a las clases agrícolas, educando a la generación naciente de modo que sea apta para enmendar en lo posible los yerros de las generaciones pasadas. Los que sepan penetrarse

⁸ Gomis, de fet, monopolitza les vuit primeres obres d'aquesta biblioteca, publicades en els primers anys del segle XX: I) *Nuevo silabario*; II) *Lecturas instructivas: segundo libro de lectura para las escuelas de instrucción primaria*; III) *Elementos de gramática castellana*; IV) *Aritmética y sistema métrico decimal*; V) *Nociones de geometría plana y del espacio*; VI) *Elementos de Cosmografía*; VII) *Nociones de Geografía universal antigua y moderna*; VIII) *Geografía elemental de España*.

bien de esta misión y la realicen a pesar de todos los obstáculos que les opongan la rutina y la ignorancia, habrán merecido bien de la Humanidad (Gomis 1911: 110-111).⁹

S'hi insisteix, un cop més, en la idea de combatre la ignorància amb la formació. El darrer exemple correspon al segon volum de la mateixa Biblioteca de Primera Enseñanza de Luis Tasso titulat *Lecturas instructivas: segundo libro de lectura para las escuelas de instrucción primaria*.¹⁰ L'èxit del volum sembla clar ja que se'n localitza l'onzena tirada en un any bastant tardà com el 1933. Acompanya el llibre una breu introducció adreçada de nou als mestres en la qual l'escriptor explicita els principis pedagògics que orienten l'obra:

¿No sería preferible dejar todas esas antologías para más tarde y facilitar a los niños, como primeros libros de lectura, otros en los que pudieran aprender las causas de los fenómenos naturales que se verifican a su alrededor, o algunos conocimientos que les fuesen útiles en la vida práctica?

Antes que literatos, hemos de procurar que salgan de nuestras escuelas, y sobre todo de las rurales, muchachos inteligentes que si mañana al abrir un surco o al cavar una viña, encuentran un hacha de piedra, sepan que es una herramienta fabricada por el hombre en la infancia de la Humanidad, y no crean, como hoy, que es un rayo que al caer se sepultó siete varas bajo tierra para volver a salir al cabo de siete años a la superficie; que si un día tropiezan con una tosca piedra clavada verticalmente en el suelo, que les llame la atención por sus grandes dimensiones, sepan que aquella piedra, llamada menhir, es una muestra del arte humano primitivo y no un enorme canto que se cayera de las manos de un diablo o de una bruja por haber oído cantar el gallo antes de haber llegado al puente en que debía colocarlo (Gomis 1933: 5-6).

Aquestes afirmacions de Gomis segueixen la mateixa línia plantejada per l'escriptor en el vessant folklòric de la seva producció quan insisteix en la idea que cal recollir les «preocupacions populars» per a destruir-les en benefici de la formació de les persones, com planteja en la primera edició de *La lluna segons lo poble* (Gomis 1884: 192), citada a l'inici. Bardavio (1999: 73-74) creu que

⁹ Cito per la reedició de 1911 que és la que he pogut consultar. La primera edició de l'obra data, probablement, de 1901.

¹⁰ La referència més antiga que he pogut localitzar és de 1923, tot i que, com en el volum anterior, la primera edició també deu ser de 1901. Cal dir que en les reedicions d'aquestes obres no hi consta, generalment, cap indicació que assenyali que són reedicions ni tampoc no s'especifica quan es va publicar la primera edició.

aquest plantejament de Cels Gomis no s'allunya gaire d'afirmacions com les de Pilar Maestro, més de 70 anys després:

Enseñar Historia en la ESO, en una buena relación con la Geografía, desde las nuevas visiones de ambas, es interesante como un medio para superar la simplicidad de los análisis sociales del pensamiento cotidiano, no sólo para comprender sino también para corregir prejuicios y estereotipos, todo lo cual aporta una carga indudable intelectual y educativa, crítica y desalienadora (Maestro 1997: 113).

4. *Conclusions*

L'estudi de les aportacions realitzades per Cels Gomis en els camps del folklore i de la pedagogia, exemplificats a partir de textos extrets de la seva mateixa obra, posa de manifest el seu punt de vista racional i científic. Fruit de la seva ideologia anarquista i del mètode científic emprat, el folklorista no recull les «preocupacions populars» (supersticions) buscant «l'ànima del poble» com feia el romanticisme sinó que, al contrari, pretén fer evident l'aspecte irracional d'aquest tipus de creences i el contraposa amb una perspectiva científica i racional, en la línia de treballar de cara al progrés. Aquesta crítica a la irracionalitat es fa extensible a la religió. En aquesta mateixa línia, en els manuals i treballs pedagògics, sobretot en els adreçats directament als més joves, Gomis insisteix en aquestes idees sobre el progrés de la humanitat a través sempre del treball i de l'esforç, i reivindica la formació de les classes populars com a eina per fomentar el seu progrés i desenvolupament i combatre així les desigualtats. D'aquesta manera, a les «preocupacions populars» contraposa el raonament científic.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

BARDAVIO NOVI, A. (1999): *L'arqueologia prehistòrica a l'ensenyament obligatori de l'estat espanyol: història i perspectives*, tesi doctoral dirigida per la Dra. Paloma González Marcén, Bellaterra, Departament d'Antropologia Social i Prehistòria-Divisió de Prehistòria de la Universitat Autònoma de Barcelona, disponible en línia a <<http://hdl.handle.net/10803/5520>> [consulta: abril de 2014]

DORSON, R. (1968): *The British folklorists: a history*, Chicago, University of Chicago Press.

GOMIS I MESTRE, C. (1877): *La Tierra*, Barcelona, Librería de Juan y Antonio Bastinos.

— (1882): «Excursions per la província de Guadalajara», *Butlletí de l'Associació d'Excursions Catalana*, núm. 50 (novembre de 1882), p. 192-198.

— (1884): «La Lluna segons lo poble», *L'Avenç*, núm. 24 (15 de febrer de 1884), p. 164-170, núm. 25 (29 de febrer de 1884), p. 184-192.

- (1894): «De com se formá l'estany de Las Presas», *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, núm. 15 (octubre i desembre de 1894), p. 258-260.
- (1911): *Aritmética y sistema métrico decimal con nociones de contabilidad agrícola y mercantil*, Barcelona, Casa Editorial Vda. De Luis Tasso, reedició.
- (1933): *Lecturas instructivas. Segundo libro de lectura para las escuelas de instrucción primaria*, Barcelona, Casa Editorial Vda. De Luis Tasso, undécima tirada.
- (1987): *La bruixa catalana. Aplec de casos de bruixeria, creences i supersticions recollits a Catalunya a l'entorn dels anys 1864 a 1915*, Barcelona, Alta Fulla, edició a cura de Cels Gomis i Serdañons.
- MAESTRO, P. (1997): «¿Historia o Ciencias Sociales?», *Investigación en la Escuela*, núm. 32 (1997), p. 103-114.
- ORIOI, C. (2003): «Cels Gomis i els folkloristes del seu temps», conferència inèdita dins el cicle «Cultura popular, catalanisme i moviments socials», Reus, Arxiu Històric Municipal de Reus/Carrutxa (11 de desembre de 2003).
- PUJOL, J. M. (1989): «Pau Bertran i Bros (1853-91), una cruïlla del folklore català», dins Pau BERTRAN I BROS, *El rondallari català*, Barcelona, Alta Fulla, p. VII-LXVIII. [Inclòs dins Pujol 2013: 115-149]
- (1993): «Josep Romeu i Figueras, folklorista», dins Josep ROMEU I FIGUERAS, *Materials i estudis de folklore*, Barcelona, Alta Fulla, p. 5-28. [Inclòs dins Pujol 2013: 151-166]
- (2013): *Això era i no era. Obra folklòrica de Josep M. Pujol*, Tarragona, Publicacions URV, edició a cura de Carme Oriol i Emili Samper.
- SAMPER PRUNERA, E. (2013): *De l'anarquisme al folklore. Cels Gomis i Mestre (1841-1915)*, Tarragona, Publicacions URV.

